

1.5. ФОРМУВАННЯ МІЖРЕЛІГІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ В ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ ЮРИДИЧНИХ ДИСЦИПЛІН У ВНЗ

Терористичні акти в європейських містах, вчиненні з релігійних мотивів (Мадрид 2004 р., Лондон 2005 р., Париж 2015 р.), які призвели до загибелі сотень людей, спонукають до вироблення та впровадження стратегій міжрелігійної толерантності. Причому їх впровадження має відбуватися як у середніх так і у вищих навчальних закладах. І це завдання стоїть не лише перед викладачами курсів “релігієзнавство”, “культурологія”, “філософія” тощо, але й перед педагогами, які викладають юридичні дисципліни у вищих навчальних закладах.

Одним з ключових завдань при формуванні міжрелігійної толерантності є протидія дискримінації особи залежно від її релігійних поглядів. Така протидія має як міжнародно-правовий вимір, так і національний.

І хоча криваві війни на міжрелігійному ґрунті стали причиною загибелі мільйонів людей, лише після тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.) людство усвідомило необхідність юридичного закріплення віросповідного плюралізму.

Укладений 24 жовтня 1648 р. одночасно в Мюнстері і Оснабрюці мирний договір, який увійшов в історію під найменуванням Вестфальського, не лише зрівняв в правах протестантів та католиків, а й став фундаментом для укладення двохсторонніх договорів, відповідно до яких гарантувалася свобода віросповідання і богослужіння: англо-російський договір (від 21 лютого 1797 р.); договір між Німеччиною і Сальвадором (від 13 червня 1870 р.); німецько-японський договір (від 4 квітня 1896 р.) [1, с. 253]. Тяньдзинський трактат між Росією та Китаєм 1858 р. [2, с. 136] тощо.

Право на свободу віросповідання згадувалося і в ст. 22 Статуту Ліги Націй, який був підписаний 44 державами у 1919 р. [3, с. 7-15]. Однак лише в Статуті ООН 1945 р. це право було сформульовано відповідно до сучасних умов. Так, в п. “С” ст. 55 Статуту говориться, що Організація Об’єднаних Націй сприяє загальній повазі й

дотриманню прав людини та основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії [4].

А в прийнятій 19 листопада 1946 р. Генеральною Асамблеєю ООН резолюції №103(I) було записано: “Генеральна Асамблея заявляє, що, виходячи з вищих інтересів людства, необхідно покласти край релігійним і так званим расовим переслідуванням і дискримінації та закликає уряди і відповідну владу дотримуватися як букви, так і духу Статуту ООН і вжити з цією метою негайних та рішучих заходів [5, с. 46]. ООН і далі продовжила займатися цим питанням і врешті-решт, 10 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея проголосила Загальну декларацію прав людини як мету, до реалізації якої мають прагнути всі народи і держави [5, с. 11]. В її ст. 2 зазначалося: “Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища”.

На розвиток Декларації 1948 р. у 1966 р. був прийнятий Міжнародний пакт про громадянські й політичні права. В ст. 18 якого зазначалося: п. 1. Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних і ритуальних обрядів та вчень. п. 2. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір. п. 3. Свобода сповідувати релігію або переконання підлягає лише обмеженням, які встановлено законом і які є необхідними для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, так само як і основних прав та свобод інших осіб [6]. В п. 2 ст. 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (теж 1966 р.) Держави, зобов'язувалися гарантувати, що права, проголошені в ньому, здійснюватимуться без будь-якої дискримінації щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини [7].

Резолюцією № 36/55 від 25 листопада 1981 р. Генеральна Асамблея прийняла Декларацію про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігій чи переконань. І хоча

18 грудня 1992 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила Декларацію ООН про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, однак по суті вона нічого нового щодо захисту прав на свободу віросповідання в порівнянні із зазначеною вище Декларацією не внесла.

Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігій чи переконань складається з преамбули та 8-ми статей. Ми хотіли б звернути увагу на її ключові моменти. Насамперед хотілося б відзначити, що вже в преамбулі записано, що свобода релігії чи переконань повинна сприяти досягненню загального миру, соціальної справедливості і дружбі між народами, ліквідації ідеології і практики колоніалізму і расової дискримінації. У преамбулі також зверталася увага на те, що порушення прав і основних свобод, зокрема права на свободу думки, сумління, релігії чи будь-якого переконання, є прямою чи опосередкованою причиною війн і важких страждань людства, особливо, коли ці порушення є засобом іноземного втручання у внутрішні справи інших держав і призводять до розпалювання ненависті між народами і державами.

У ст. 3 Декларації дискримінація людей на основі релігії чи переконань визначається як образа людської гідності і заперечення принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй і засуджується як ...перешкода для дружніх і мирних відносин між державами. В п. 2 ст. 4 записано, що всі держави докладають максимум зусиль для прийняття чи скасування законодавства, коли це необхідно – для заборони дискримінації, а також для прийняття всіх відповідних заходів з метою боротьби проти нетерпимості на релігійному ґрунті чи інших переконань у цій сфері.

Варто відзначити, що на сьогодні існує чималий масив міжнародно-правових документів, які гарантують право на свободу віросповідання як універсального, так і регіонального характеру. До першої категорії можна віднести Конвенцію про поводження з військовополоненими 1949 р., Конвенцію про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти 1960 р., Мінімальні стандарти поводження із засудженими. До другої категорії можна віднести такі документи, як Конвенція про захист прав і основних свобод людини 1950 р., Підсумковий документ Віденської зустрічі держав-учасників Ради з безпеки і співробітництва в Європі 1989 р., паризьку Хартію

для нової Європи (Підсумковий документ Наради з безпеки і співробітництва в Європі) 1990 р., Документ Копенгагенської Наради з людських вимірів НБСЄ, Рамкова конвенція про захист національних меншин, прийнята Радою Європи 1995 р., Хартія Європейського Союзу про основні права 2000 р., Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи №1202 щодо релігійної терпимості в демократичному суспільстві 1993 р., Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи №1396 з релігії та демократії.

Відповідні документи приймалися і в інших регіонах світу. Так, у 1994 р. була схвалена Арабська хартія прав людини, у 1986 р. – Африканська хартія прав людини і народів, у 1969 р. “Пакт Сан-Хосе” (Американський континент).

Однак ці та подібні до них документи фактично не містять суттєвих нових норм, які б обмежували дискримінацію, в переважній більшості вони просто відображають зміст міжнародно-правових документів універсального характеру із даної проблематики. Тому, незважаючи на значний масив інших міжнародно-правових документів як регіонального, так і універсального характеру, все ж таки Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії чи переконань належить провідне місце з точки зору охоплення прав і обов’язків, які стосуються права на свободу віросповідання.

Після того як Спеціальний доповідач ООН проаналізувала інформацію, отриману від 23-х країн щодо кримінального законодавства, прийнятого з метою попередження актів нетерпимості чи дискримінації на основі релігійних поглядів чи переконань і покарання за їх вчинення, то виявилось, що п. 2 ст. 1 Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії чи переконань, який проголошує, що “ніхто не повинен зазнавати приниження, яке принижує його свободу мати релігію чи переконання за своїм вибором”, у більшості держав не реалізується [8, с. 36]. У зв’язку з цим не дивно, що був зроблений висновок: “Імперативний характер обов’язків, які беруть на себе держави-учасники конвенції, необхідність надання доповідей, створення спеціальних комітетів для розгляду доповідей і ступеня застосування конвенції – все це аргументи на підтримку пропозиції про те, щоб міжнародна спільнота продовжувала свою роботу з метою якнайшвидшого прийняття конвенції про ліквідацію всіх форм

нетерпимості і дискримінації у сфері релігійних переконань” [9]. До цієї думки приєдналися і учасники семінару в Женеві, який проходив у 1984 р. [9]. Незважаючи на достатньо тривалу роботу в цьому напрямі, все ж у 2006 р. Спеціальний доповідач Комісії з прав людини з питань про сучасні форми расизму Дуду Дьєн визнав відсутність у міжнародному праві дієвих норм, які б гарантували право на свободу віросповідання і закликав до їх розроблення, однак не вказав яких заходів потрібно було вжити [10].

Хотілося б відзначити, що проблема відсутності дієвих гарантій щодо захисту релігійних прав має наслідком не лише обмеження прав тих осіб, які не можуть належним чином реалізувати своє право на сповідання чи несповідання тієї чи іншої релігії, але й призводить до підвищення напруги у суспільстві аж до збройного протистояння. Так, Спеціальний доповідач з питань позасудових страт, страт без належного судового розгляду чи довільних страт висловила думку про те, що більшість збройних конфліктів, внутрішніх сутичок і безладів виникає в результаті етнічної чи релігійної напруги, яка зберігається через неприйняття заходів з її послаблення до того часу, аж поки не почнеться вибух насилля [11]. Представник Генерального секретаря з питання внутрішніх переміщених осіб також відзначив у своїй доповіді, з нагоди десятої річниці встановлення його мандату, що однією з причин широкомасштабних переміщень є дискримінація за ознакою раси, етнічної належності, віросповідання, культури, статі [12].

У своєму дослідженні Елізабет Одіо Беніто, аналізуючи інформацію, яка стосується проявів нетерпимості і дискримінації на основі релігії чи переконань, зауважила: “Необхідно враховувати те, що такі прояви не лише самі є досить серйозними, але і надзвичайно небезпечні тим, що призводять до грубих порушень прав людини або навіть до злочинів проти людяності, таких як геноцид, і, таким чином, є загрозою для міжнародного миру і безпеки” [9].

Необхідно зазначити, що частково юридичною гарантією проти дискримінації на основі релігії є Конвенція про попередження злочину геноциду та покарання за нього, яка була запропонована для підписання і ратифікації резолюцією 260 А(III) Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1948 р. [13].

Однак все ж потрібно визнати, що вона повною мірою не гарантує заборону дискримінації за релігійними переконаннями.

Насамперед тому, що відповідно до ст. 2 Конвенції під геноцидом слід розуміти лише ті дії, які скоюються з метою знищити повністю чи частково будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку. Тобто якщо не буде доведено, що дискримінація здійснювалася з метою знищення тієї чи іншої спільноти, то до цих злочинів дана конвенція застосована бути не може.

З огляду на це, досить слушною видається пропозиція Аль-Захарни Саліма Мухаммеда Сааді, який зазначив, що об'єктивна сторона злочину геноциду має охоплювати також "культурний геноцид", зокрема будь-яке навмисне діяння, скоєне з метою знищення мови, релігії чи культури відповідної людської групи [14, с. 15].

І хоча при скоєні державою злочину геноциду "потерпілою стороною" виступає міжнародне співтовариство в цілому, а тому на цій підставі і відповідно до концепції *actio popularis* та норм *jus cogens* припинення актів геноциду можуть вимагати всі держави, що, на перший погляд, робить його здійснення надзвичайно складним, проте це не зовсім так.

Як стверджує Захарна Салім Мухаммед Сааді, "конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього не передбачає ефективного механізму щодо забезпечення виконання її положень, оскільки в ній відсутній механізм, який би гарантував дотримання встановлених у конвенції заборон" [14, с. 9].

Сааді дає цьому пояснення. По-перше, з його точки зору, переслідування винних осіб судами держави, на території якої був скоєний злочин геноциду, неефективне, бо без сприяння держави, як правило, цей злочин не вчиняється.

По-друге, звернення до компетентних органів ООН для вжиття заходів, передбачених у Статуті ООН (ст. 8 Конвенції жодного разу не була використана, оскільки до зазначених в ній дій ООН може вдатися на підставі свого Статуту, тобто без такого роду спеціальних положень).

По-третє, те, що Міжнародний Суд ООН хоча і може встановити протиправність цього діяння держави і визнати її відповідальною, проте він не може накласти на неї примусові заходи [14, с. 10].

Слушним зауваженням Саліма є те, що Конвенцію проти запобігання злочину геноциду та покарання за нього можна було б доповнити положенням про заборону пропаганди геноциду, а саме

пропаганди, яка відстоює, виправдовує або приховує акти геноциду. З точки зору Саліма, пропаганда геноциду становить навіть більшу небезпеку, ніж заохочення до війни чи расової дискримінації, забороненої у відповідних міжнародно-правових документах [14, с. 8]. Нам видається, що це положення в дещо іншому вигляді могло б бути відображене в майбутній Конвенції ООН, яка б забороняла пропагування ідей, що в результаті змогли б призвести до міжрелігійного протистояння.

Питанню розпалюванню релігійної ворожнечі присвячена ст. 161 Кримінального кодексу України. 1. Умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками □ караються штрафом від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого. Ті самі дії, поєднані з насильством, обманом чи погрозами, а також вчинені службовою особою, караються штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк від двох до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого. Дії ж, передбачені частинами першою або другою цієї статті, які були вчинені організованою групою осіб або спричинили тяжкі наслідки, караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років [15].

Однак, з нашої точки зору, доцільно внести деякі корективи до даної статті. По-перше, як обставину, яка обтяжує покарання, можна було б визнати використання засобів масової інформації. По-друге, з нашої точки зору, санкції даної статті, як і санкція, яка застосовується відповідно до п. 2 ст. 442 Кримінального кодексу України (публічні заклики до геноциду, а також виготовлення матеріалів із закликами до геноциду з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких

матеріалів) зважаючи, на їх суспільну небезпеку, є недостатньо суворими.

Є зауваження до ст. 161 Кримінального кодексу України і в експерта Комітету ООН з ліквідації всіх форм расової дискримінації Лінос-Александрє Сісіліаноса. Він заявив, що в цій статті мова йде лише про умисні дії і нічого не говориться про злочини, які вчинюються з необережності. Крім того, він зазначив, що положення цієї статті захищають лише громадян України [16].

У своєму дисертаційному дослідженні М. В. Палій зазначає: “Встановлено, що найбільш складні криміногенні ситуації виникають у зв’язку з міжконфесійними конфліктами” [17]. Він також говорить про те, що “злочини у сфері віросповідання сприяють загальносоціальної конфліктності та нестабільності та в разі постійних порушень свободи віросповідання виникає реальна загроза релігійних війн” [17, с. 26]. За його підрахунками, загальна кількість працівників міліції, які були залучені до локалізації конфліктів на ґрунті релігійної ворожнечі протягом в Україні у 1997–2000 рр. – 17190 осіб, а кожен з них витратив близько 20 годин робочого часу [17, с. 132].

Право на свободу віросповідання широко імплементоване в національне законодавство України. Важко вказати на документ, в якому йдеться про права людини, в якому б не заборонялася дискримінація на основі релігії. Окрім низки міжнародно-правових актів, очевидно, що цьому сприяло також і закріплення заборони дискримінації за релігійною ознакою на конституційному рівні. У ст. 24 Конституції України зазначається: “Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками” [18]. Майже відразу після прийняття Конституції України був прийнятий Закон України “Про рекламу” від 3 липня 1996 р. У цьому законі (ст. 8) містився припис не вміщувати в рекламі твердження, які є дискримінаційними за ознаками... расової та національної належності, ставлення до релігії.

Заборона дискримінації на релігійному ґрунті є необхідною, але не достатньою умовою запобігання міжрелігійного розбрату. Серйозне значення має превенція. В цьому аспекті важливою є діяльність держав з недопущення підбурювання до дискримінації. Ще

в Міжнародному пакті про громадянські й політичні права (п. 2. ст. 20) відзначалося, що будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що являє собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства, повинен бути заборонений законом.

Ця норма була імплементована у вітчизняне законодавство. У ст. 37 Конституції України міститься заборона на утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ... "розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі". У ст. 28 Закону України "Про інформацію" від 2 жовтня 1992 р., значиться, що "інформація не може бути використана для закликів до розпалювання релігійної ворожнечі" [19]. Фактично ця ж думка продовжується в Законі України "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні" від 16 листопада 1992 р. У ст. 3 йдеться про те, що друковані засоби масової інформації не можуть бути використані для ... "розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі" [20].

З нашої точки зору, ці застереження не є достатніми. Адже в період міжконфесійного протистояння в Криму під час так званого "хрестоповалу" (коли російська православна церква ставила хрести на честь другого тисячоліття Різдва Христового) деякі з місцевих газет не порушували зазначену вище статтю, однак не сприяли міжконфесійному порозумінню [21, с. 252-305]. Л. Буджурова вказала на цю проблему. Вона пише, що про "хрестоповал" газети писали досить багато, цим, фактично збільшуючи напругу у суспільстві, а про примирення - ні [22, с. 224-252].

Гіда Фахрі, яка очолює нью-йоркське бюро "Asharq Al-Awsat", виступивши 3 травня 2005 р., в міжнародний день свободи преси, в штаб-квартирі ООН на семінарі "Роздмухуючи полум'я терпимості: роль засобів масової комунікації", сказала: "Як важко часом відрізнити аморфні за формою, але нищівні за змістом промови, які роздмухують ненависть" [23]. Тобто необхідно визнати складність визначення промов, які розпалюють ворожнечу, а які ні. Крім того, необхідно пам'ятати і про те, що варто також не порушувати і право на свободу слова. Можливо, цілком логічно було б записати у цій статті, що друковані засоби масової інформації зобов'язані сприяти міжконфесійному порозумінню.

Заборона розпалювати ворожнечу міститься не лише в Законі України “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні”, але і в Законі України “Про видавничу справу” від 5 червня 1997 р. У ст. 28 зазначено, що діяльність у видавничій справі не може бути використана для розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі [24].

Очевидно, що саме з метою недопущення ворожнечі на релігійному ґрунті у ст. 18 Закону України “Про об’єднання громадян” від 16 червня 1992 р. міститься заборона відтворювати релігійні символи у символіці політичних партій [25]. Стаття 4 Закону України “Про об’єднання громадян” від 16 червня 1992 р. визначила, що не підлягають легалізації, а діяльність легалізованих об’єднань громадян забороняється в судовому порядку, якщо їх метою є розпалювання національної та релігійної ворожнечі [25]. Аналогічна норма міститься і в п. 6. ст. 5 Закону України “Про політичні партії України” [26].

Закон України “Про захист суспільної моралі” від 20 листопада 2003 р. (ст. 2) заборонив виробництво та розповсюдження продукції, яка пропагує... “національну та релігійну ворожнечу, а також неповагу до національних і релігійних святинь”, а також яка пропагує бузувірство, блюзнірство, неповагу до національних і релігійних святинь [27].

Подібні норми містяться і у виборчому законодавстві. Відповідно до ст. 52 Закону України “Про вибори Президента України” Центральна виборча комісія відмовляє у реєстрації кандидата на пост Президента України у разі встановлення нею наявності у передвиборній програмі кандидата положень, спрямованих на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі [28]. У ст. 64 цього ж закону зазначено, що поширення в будь-якій формі матеріалів, що містять розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, забороняється. Фактично, аналогічний припис міститься і в п. 3 ст. 53 Закону України “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” [29], і в п. 6 ст. 74 Закону України “Про вибори народних депутатів України” [30].

Очевидно, що саме з метою порозуміння між різними конфесіями законодавець у ст. 73 Кодексу законів України про працю від 12 жовтня 1971 р. визначив, що робота не проводиться в дні

релігійних свят: 7 січня – Різдво Христове; один день (неділя) – Пасха (Великдень); один день (неділя) – Трійця. Однак ця стаття передбачає, що за поданням релігійних громад інших (неправославних конфесій), зареєстрованих в Україні, керівництво підприємств, установ, організацій надає особам, які сповідують відповідні релігії, до трьох днів відпочинку протягом року для святкування їхніх великих свят з відпрацюванням за ці дні [31].

Кращим засобом для уникнення злочинів, вчинюваних у сфері віросповідання, є розроблення заходів з їх попередження. Саме тому ЮНЕСКО на 26-й сесії 2 листопада 1991 р. прийняла резолюцію 5.6, в якій, між іншим, розглядалося і питання проголошення 1995 р., роком присвяченим терпимості і питанням етики. Ця ідея знайшла своє відображення і в резолюції 5.14, прийнятій Генеральною конференцією ЮНЕСКО 15 листопада 1993 р. І вже 20 грудня 1993 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію 48/16, у якій 1995 р. проголошувався роком ООН, присвяченим терпимості. А в резолюції 49/213 Генеральна Асамблея закликала держави співпрацювати з ЮНЕСКО заради виконання національних і міжнародних програм, які були організовані у зв'язку із проведенням року терпимості. 16 листопада 1995 р. Генеральна конференція ЮНЕСКО резолюцією 5.61 затвердила Декларацію принципів терпимості.

Автори Декларації виходили з того, що терпимість, як ніколи раніше, є важливою в сучасному світі, оскільки ми живемо в еру глобалізації економіки і значної мобільності, швидкого розвитку комунікацій, інтеграції і взаємозалежності, в еру масштабних міграцій і переміщення населення, урбанізації і перетворення соціальних структур. Кожний регіон не є однорідним, тому ескалація нетерпимості і конфліктів потенційно загрожує всім частинам світу. Від такої загрози неможливо відмежуватися національними кордонами, оскільки вона має глобальний характер (п. 3.1 Декларації принципів терпимості). У цій же статті Декларації (п. 3.2) говориться про те, що терпимість є необхідною у відносинах як між окремими людьми, так і на рівні родини й громади. У школах, в університетах, у межах неформальної освіти, вдома і на робочому місці необхідно зміцнювати дух терпимості. Робиться акцент і на ролі засобів комунікації, які мають поширювати цінності терпимості, пояснюючи

небезпеку прояву неуваги щодо груп і ідеологій, які проповідують нетерпимість.

Але що ж у Декларації розуміється під поняттям “терпимість”? Терпимість – це добродійність, яка сприяє заміні культури війни культурою миру (п. 1.1); терпимість – це насамперед активне ставлення, яке формується на основі визнання універсальних прав і основних свобод людини (п. 1.2); терпимість – це обов’язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму (в тому числі і культурного плюралізму), демократії і правопорядку. Терпимість – це поняття, яке означає відмову від догматизму, від абсолютної істини, стверджує норми, встановлені в міжнародних правових актах в галузі прав людини (п. 1.3); і врешті, терпимість означає, що кожний вільний дотримуватися власних переконань і визнає таке ж право за іншими. Терпимість означає визнання того, що люди за своєю природою різняться зовнішнім виглядом, соціальним статусом, мовою, поведінкою і моральними цінностями та наділені правом жити в мирі й зберігати індивідуальність. Терпимість також означає, що погляди однієї людини не можуть бути нав’язані іншим (п. 1.4). Цікаво, що у визначенні поняття “терпимість” записано, що терпимість – це не лише моральний обов’язок, але й політична та правова необхідність.

З метою мобілізації громадськості, звернення уваги на небезпеки, які приховуються в нетерпимості, зміцнення прихильності та активізації дій на підтримку заохочення терпимості й виховання в її дусі, 16 листопада встановлювалося щорічним міжнародним днем, який присвячений терпимості (ст. 6 Декларації).

Варто відзначити, що держави, які приймали цю Декларацію, зобов’язалися заохочувати терпимість й ненасилля, використовуючи з цією метою програми та установи у сфері освіти, науки, культури і комунікації (ст. 5 Декларації).

Для того, аби зробити суспільство більш терпимим, держави вирішили, що їм необхідно ратифікувати існуючі міжнародні конвенції з прав людини і, якщо в цьому є потреба, розробити нове законодавство з метою забезпечення в суспільстві рівноправного підходу й рівності можливостей для всіх груп та окремих людей (п. 2.2).

З огляду на це, досить доречним є визнання одним із завдань Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” гарантування сприятливих умови для розвитку суспільної моралі і

гуманізму, громадянської злагоди і співробітництва людей, незалежно від їх світогляду чи віровизнання [32].

Незважаючи на заклики держав до терпимості, насправді її утвердження проходить вкрай повільно, про що свідчать хоча б антиісламські виступи, які відбулися практично на всіх континентах після вибухів 11 вересня 2001 р., у зв'язку з чим в рамках ООН були підготовлені з цього приводу доповіді [33].

Однак позитивним фактором є те, що деякі держави відреагували на таку ситуацію. Так, приміром, у США у зв'язку з цими подіями був призначений спеціальний радник з питань релігійної дискримінації [10].

Спеціальний доповідач з питання про свободу релігії і переконань Абдельфаттах Амор відзначив, що боротьба з тероризмом, яка супроводжується зловживаннями в деяких регіонах і заборонаю цілих громад і релігій, які є об'єктом постійних підозр і які зазнають дискредитації, нерідко призводить до ліквідації свободи релігії чи переконань. Він також звернув увагу на те, що замах на свободу релігії чи переконань нерідко провокуються деякими засобами масової інформації, які шукають сенсацій, стереотипів і кліше.

Що ж стосується міжрелігійного діалогу, то Спеціальний доповідач констатував, що, незважаючи на ряд нещодавніх ініціатив, такий діалог не отримав серйозного і відвертого розвитку. Шлях до релігійного діалогу все ще лежить через перепони, які можна подолати лише за умови знання інших релігій. У зв'язку з цим Спеціальний доповідач вважає, що при виконанні своїх міжнародних зобов'язань у сфері свободи релігій чи переконань, держави, які помилково припускають своїм обов'язком залишатися обабіч міжрелігійних суперечок, повинні активніше втручатися в міжрелігійний діалог на офіційній основі, заохочуючи його конкретними релігійними заходами [34].

На таку позицію став і Європейський суд з прав людини. У справі "Серіф проти Греції" суд ухвалив рішення, згідно з яким роль органів влади в ситуаціях конфлікту між релігійними громадами полягає не в тому, щоб усунути причину загострення відносин, ліквідувавши плюралізм, а в тому, щоб забезпечити взаємну толерантність груп, які ворогують між собою [35]. Таке ж рішення було ухвалене Європейським судом з прав людини і в справі "Агта

проти Греції” [36]. Аналогічного змісту було і рішення Європейського суду з прав людини і щодо справи “Вища духовна рада мусульманської громади проти Болгарії” [37]. Крім того, Суд додав, що головне завдання держави полягає в збереженні плюралізму.

Зрозуміти ухвалене судом рішення можна, якщо скористатися доктриною, розробленою юрисконсультом Європейського суду з прав людини, професором Католицького університету Мілана Мікеле де Сальвіа. З його точки зору, в демократичному суспільстві, в якому існує декілька релігій може знадобитися обмежити свободу відверто демонструвати свої релігійні погляди для того, щоб примирити інтереси різних груп і забезпечити повагу переконань кожної з них [38, с. 231].

Професор вважає, що у випадках зловживання віротерпимістю (а це з його точки зору відбувається у випадках особливо образливого ставлення, яке зачіпає релігійне почуття частини населення, наприклад, у випадках провокаційного зображення предметів релігійного культу) держава користується широкими повноваженнями для того, щоб вжити заходів призначених не лише для того, щоб захистити дане релігійне почуття, але і для того, щоб захистити громадський порядок [38, с. 232].

Про те, що необхідно регулювати відносини між різними компонентами етнонаціональної структури українського суспільства, удосконалюючи чинне законодавство з проблем етнонаціонального розвитку, говорить і відомий дослідник етнонаціональних відносин В. Євтух [39, с. 182-211].

Краще запобігти проблемі, ніж потім її вирішувати, тому, з нашої точки зору, з цією метою необхідно було б звернути увагу на освіту. Ще шість десятиріч тому в статуті ЮНЕСКО було записано, “оскільки війни народжуються в мозку людей, то саме в мозку людини повинна бути створена система захисту миру”.

У виступі з нагоди Міжнародного дня боротьби за ліквідацію расової дискримінації Генеральний секретар ООН 21 березня 2006 р. сказав: “Нетерпимості навчають, і від неї можна відучити. Правові гарантії є засадничою частиною цієї боротьби. Однак освіта повинна бути в авангарді, оскільки вона може розширювати ознайомлення та культивувати терпимість. Вона повинна починатися в родині, звідки, врешті, і йде початок багатьох расистських підходів, продовжуватися в школі й стати невід’ємною частиною наших публічних дискусій” [40].

Ще в Декларації прав людини 1948 р. (ст. 26) зазначалося, що “освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між всіма народами, расовими і релігійними групами, а також повинна сприяти діяльності Організації Об’єднаних Націй з підтримки миру” [41].

Стаття 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права (1966 р.) закріплювала згоду учасників Пакту в тому, що освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості та дружбі між всіма націями і всіма расовими, етнічними і релігійними групами та сприяти роботі Організації Об’єднаних Націй у справі підтримки миру. Це положення розвивалось в десятому принципі Декларації прав дитини 1959 р., ст. 29 Конвенції про права дитини 1989 р., а також у ст. 4 Декларації принципів терпимості. В ній йдеться про те, що виховання є найбільш ефективним засобом попередження нетерпимості. Робиться заклик до заохочення систематичного і раціонального навчання терпимості, яке б розкривало культурні, соціальні, економічні, політичні та релігійні джерела нетерпимості, що лежать в основі насильства і відчуження. Акцентується увага на тому, що політика і програми в галузі освіти повинні сприяти покращенню взаєморозуміння, зміцненню солідарності і терпимості у відносинах як між окремими людьми, так і між етнічними, соціальними, культурними, релігійними і мовними групами, а також націями.

Ідеї закладені в Декларації були розвинуті у виступі з нагоди Міжнародного дня боротьби за ліквідацію расової дискримінації Генеральним секретарем ООН. 21 березня 2006 р. він виголосив промову, в якій в тому числі сказав: “Нетерпимості навчають, і від неї можна відучити. Правові гарантії є засадничою частиною цієї боротьби. Однак освіта повинна бути в авангарді, оскільки вона може розширювати ознайомлення та культивувати терпимість. Вона повинна починатися в родині, звідки, врешті, і йде початок багатьох расистських підходів, продовжуватися в школі й стати невід’ємною частиною наших публічних дискусій [40]. З нашої точки зору, слова Генсека ООН можна було продовжити і закликати уряди поширювати ідеї толерантності не лише у школах, але й у ВНЗ. В п. 4.1 Декларації принципів терпимості підкреслюється, що виховання є найбільш дієвим засобом попередження нетерпимості. У п. 4.2 цієї ж Декларації говориться, що виховання в дусі терпимості треба розглядати як

безвідкладний імператив; у зв'язку з цим необхідно заохочувати методи систематичного та раціонального навчання терпимості. Політика й програми у сфері освіти повинні сприяти покращанню взаєморозуміння, зміцнення солідарності та терпимості у стосунках як між окремими людьми, так і між етнічними, соціальними, культурними, релігійними та мовними групами, а також націями.

У п. 4.3. записано, що виховання в душі терпимості повинно бути спрямованим на протидію впливу, який викликає почуття страху і відчуження щодо інших. Воно повинно сприяти формуванню в молоді навичок незалежного мислення, критичного осмислення й вироблення суджень, заснованих на моральних цінностях (до речі, ще 7 грудня 1965 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Декларацію про поширення серед молоді ідеалів миру, взаємоповаги і взаєморозуміння між народами, яка також закликала виховувати молодь в душі миру) [42].

У п. 4.4. записано, що це означає необхідність приділення особливої уваги питанням підвищення рівня педагогічної підготовки, навчальних планів, змісту підручників і занять, удосконаленню інших навчальних матеріалів, включаючи нові освітні технології, з метою виховання чуйних і відповідальних громадян, відкритих до сприйняття інших культур, здатних цінувати свободу, поважати людську гідність й індивідуальність, запобігти виникненню конфліктів чи вирішувати їх ненасильницькими засобами.

Але якщо норми Декларації принципів терпимості мають лише рекомендаційний характер, то норми, які закріплені в пункті а ст. 5 Конвенції про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти, прийнятої 14 грудня 1960 р. Генеральною конференцією ЮНЕСКО, носять юридично-обов'язковий характер для держав, які дали згоду на визнання цих норм чинними для себе. Тут варто відзначити, що, починаючи з 27 лютого 1991 р., її норми є чинними і для України [43]. Норми цього документа, що стосуються виховання дітей у душі злагоди та дружби між народами, етнічними, національними, релігійними групами також знайшли своє відображення в Законі України "Про охорону дитинства" (ст. 12) [44]. Відповідно до п. "а" ст. 5 Декларації, освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особистості й на більшу повагу прав людини і основних свобод; вона повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі

між народами й всіма расовими чи релігійними групами, а також розвитку діяльності Організації Об'єднаних Націй з підтримки миру.

Досить цікавим є і п. "b" цієї статті. Відповідно до нього батьки і, у деяких випадках, законні опікуни повинні мати можливість забезпечувати релігійне і моральне виховання дітей відповідно до власних переконань. Тут же зазначено, що ні жодній окремій особі, ні жодній групі осіб неприпустимо нав'язувати релігійне виховання, несумісне з їх родинним вихованням.

Якщо у Конвенції про боротьбу з дискримінацією у сфері освіти йдеться про характер освіти в загальних рисах, то в рекомендації №1202 Парламентської Асамблеї Ради Європи "Про релігійну терпимість у демократичному суспільстві" [45] це питання дещо деталізується. Так, Асамблея рекомендувала Комітетові міністрів закликати всі уряди держав-членів Ради Європи, Європейське співтовариство, а також уповноважені органи влади та організації:

Сприяти міжрелігійним зустрічам і організаціям, які працюють заради ліпшого взаєморозуміння між релігіями та, відповідно, задля миру й поваги прав людини;

Сприяти розвитку мережі дослідницьких установ у Європі, які організують семінари і наукові конференції з питань релігійної терпимості;

Стимулювати академічну роботу в університетах Європи (семінари, курси для ліценціатів, докторські дисертації з питань релігійної терпимості).

Отже, як ми бачимо, світова спільнота усвідомлює значення виховання взаєморозуміння та терпимості між представниками різних віросповідань. На необхідності роботи в цьому напрямку наголошував навіть Генеральний секретар ООН. Усвідомлює це і Рада Європи. На виконання цих приписів прийняті десятки документів, частина з яких має на лише декларативний, але й зобов'язуючий характер. Фактично, мова може йти навіть про початок формування норми *ius cogens*.

Нами був продемонстрований значний масив міжнародно-правових актів, які можуть бути використані в процесі викладання курсу "міжнародне право" для формування релігійної толерантності. Ця мета може бути досягнута також і при вивченні не лише таких курсів як "теорія держави і права", "права людини", "філософія

права”, але й при викладанні галузевих дисциплін: конституційного права, кримінального, інформаційного і навіть трудового.

Потрібно наголосити на тому, що виховання студентської молоді у дусі взаєморозуміння це не лише моральний, але й юридичний обов’язок науково-педагогічних працівників. Відповідно до ст. 56 Закону України “Про освіту” до обов’язків педагогічних та науково-педагогічних працівників належить підготовка учнів та студентів до свідомого життя в дусі взаєморозуміння, миру, злагоди між усіма народами, етнічними, національними, релігійними групами [46].

Список використаних джерел:

1. Лист Ф. Международное право в систематическом изложении / Ф. Лист. – Юрьев (Дерпт) : Типография К. Маттисена, 1917. – С. 253.
2. Мартенс Ф. Современное международное право цивилизованных народов : в 2 т. / Ф. Мартенс. – [5-е изд., допол. и справл.]. – СПб. : Типография А. Бенке, 1904–1904. – Т. 2. – 1904. – С. 136.
3. Статут Лиги Наций // Версальский мирный договор. Полный перевод с французского под редакцией Ю. В. Ключникова и А. Сабанина. – М. : Издание Литиздата НКВД, 1925. – С. 7-15.
4. Статут Організації Об’єднаних Націй і Статут Міжнародного суду. – Нью-Йорк : ООН, 1985. – 112 с.
5. Деятельность Организации Объединенных Наций в области прав человека. – Нью-Йорк : ООН, 1983. – С. 46.
6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права права [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_043
7. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_042?nreg=995_042&find=1&text=%F0%E5%EB%B3%E3&x=0&y=0
8. Малащенко А. Тень ислама над Европой / А. Малащенко // Международная жизнь. – 2004. – № 9. – С. 36.
9. Одио Б. Исследование современных аспектов проблем нетерпимости и дискриминации на основе религии или убеждений : доклад Специального докладчика / Б. Одио. – Женева : ООН, 1986. – 95 с. – (ООН. Подкомиссия по предупреждению дискриминации и защите меньшинств. Сессия (39; 1986).

10. Комиссия по правам человека. Доклад Специального докладчика по вопросу о современных формах расизма, расовой дискриминации, ксенофобии и связанной с ними нетерпимости Дуду Дьена Положение мусульманского и арабского населения в различных регионах мира. E/CN.4/2006/17.
11. Комиссия по правам человека. Доклад специального докладчика г-жи Асмы Джахангир. Внесудебные казни, казни без надлежащего судебного разбирательства или произвольные казни. E/CN.4/2001/9.
12. Комиссия по правам человека. Доклад представителя Генерального секретаря по вопросу о внутренних перемещённых лицах г-на Фрэнсиса Денга. Конкретные группы и лица: массовые исходы и перемещённые лица. E/CN.4/2003/86.
13. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него права [Электронный ресурс].- Режим доступа: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_155
14. *Аль-Захарна С. С.* Міжнародна кримінальна відповідальність індивідів за злочин геноциду : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 "Міжнародне право" / С. С. Аль-Захарна. - К., 2001. - С. 15.
15. Кримінальний кодекс України / Відомості Верховної Ради України. - 2001. - № 25. - Ст. 131.
16. *Ширяева С.* Члены Комитета по ликвидации расовой дискриминации обеспокоены положением цыган в Украине и случаями религиозного вандализма в стране [Электронный ресурс] / С. Ширяева. - Режим доступа : <http://www.un.org/russian/news/fullstorynews.asp?newsID=6030>.
17. *Палій М. В.* Злочинність у сфері віросповідання та боротьба з нею : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Палій Максим Валерійович. - Донецьк, 2002. - 208 с.
18. Конституція України // Відомості Верховної Ради України, 1996, № 30, ст. 141.
19. Закон України "Про інформацію" / Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 48. - Ст. 650.
20. Закон України "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні" / Відомості Верховної Ради України. - 1993. - № 1. - Ст. 1.
21. Семена М. Досвід і помилки кримської преси під час формування розвитку та усунення напружених конфліктних ситуацій у сфері міжетнічних та міжконфесійних відносин (1995-2002 роки) / М. Семена // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. - К. : Фонд "Європа ХХІ", 2002. - С. 252-305.

22. Буджурова Л. Про етичну журналістику: етнічні аспекти / Л. Буджурова // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві / [О. Майборода, Р. Чілава, Т. Пилипенко, І. Кресіна, М. Товт]. - К. : Фонд "Європа XXI", 2002. - С. 224-252.
23. Как отучится от нетерпимости // Хроника ООН. - 2005. - № 1. - С. 31.
24. Закон України "Про видавничу справу" / Відомості Верховної Ради України. - 1997. - № 32. - Ст. 206.
25. Закон України "Про об'єднання громадян" / Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 34. - Ст. 504.
26. Закон України "Про політичні партії України" / Відомості Верховної Ради України. - 2001. - № 23. - Ст. 118.
27. Закон України "Про захист суспільної моралі" // Відомості Верховної Ради України, 2004, N 14, ст. 192.
28. Закон України "Про вибори Президента України" / Відомості Верховної Ради України. - 1999. - № 14. - Ст. 81.
29. Закон України "Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів" // Відомості Верховної Ради України, 2010, № 35-36, ст. 491.
30. Закон України "Про вибори народних депутатів України" / Відомості Верховної Ради України. - 2004. - № 27-28. - Ст. 366.
31. Кодекс законів про працю України / Відомості Верховної Ради УРСР. - 1971. - № 50. - Ст. 375.
32. Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації" / Відомості Верховної Ради УРСР. - 1991. - № 25. - Ст. 283.
33. Commission on human rights. Report by Mr. Doudou Diene, special rapporteur on contemporary forms of racism racial discrimination, xenophobia and related intolerance. Racism, racial discrimination, xenophobia and all forms of discrimination. Situation of muslim and arab peoples in various parts of the world. E/CN.4/2004/19; Комиссия по правам человека. Доклад Специального докладчика по вопросу о современных формах расизма, расовой дискриминации, ксенофобии и связанной с ними нетерпимости Дуду Дьена. Положение мусульманского и арабского населения в различных регионах мира после событий 11 сентября 2001 год. E/CN.4/2003/23; Commission on human rights. Report by Mr. Maurice Glele-Ahanhanro, special rapporteur on contemporary forms of racism racial discrimination, xenophobia and related intolerance. Racism, racial discrimination, xenophobia and all forms of discrimination. E/CN.4/2002/24.

34. Комиссия по правам человека. Доклад специального докладчика по вопросу о свободе религии или убеждений г-на Абдельфатха Амора. Посягательства на свободу религии или убеждений. E/CN.4/2004/63.
35. Рішення Європейського суду з прав людини у справі “Серіф проти Греції” // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2000. – № 1. – С. 49.
36. Рішення Європейського суду з прав людини у справі “Агта проти Греції” // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2002. – № 4. – С. 81.
37. Рішення Європейського суду з прав людини у справі “Вища духовна рада мусульманської громади проти Болгарії” // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2005. – № 2. – С. 185.
38. *Де Сальвіа М.* Прецеденты Европейского суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. / Де Сальвіа М. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 231.
39. *Євтух В.* Міжетнічний конфлікт у суспільному розвитку поліетнічних країн / В. Євтух // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. – К. : Фонд “Європа ХХІ”, 2002. – С. 182-211.
40. Обращение Генерального секретаря по случаю Международного дня борьбы за ликвидацию расовой дискриминации 21 марта 2006 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/russian/basic/sg/messages/2006/racial_discr06.htm.
41. Всемирная декларация о правах человека // Международное право в избранных документах. – М. : Политиздат, 1957. – Т. 1. – С. 206-212.
42. Генеральная Ассамблея ООН. Декларация о распространении среди молодежи идеалов мира, взаимного уважения и взаимопонимания между народами. [A/Res/2037](#).
43. Постанова Верховної Ради Української РСР “Про ратифікацію конвенції про права дитини” / Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 13. – Ст. 145.
44. Закон України “Про охорону дитинства” / Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.
45. Парламентська Асамблея Ради Європи. Рекомендація 1202 (1993) “Про релігійну терпимість у демократичному суспільстві” // Свобода

- релігії та віросповідання в Україні в контексті дотримання міжнародних стандартів з прав людини та основних свобод. – Харків : Фоліо, 2005. – С. 67–70.
46. Закон України “Про освіту” / Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 34. – Ст. 451.

Пилипчук В. Г.

1.6. ЗНАННЯ І СУСПІЛЬСТВО ЗНАНЬ ЯК ОСНОВА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ

Наприкінці ХХ ст. вчені дійшли висновку, що глибинною трансформацією, яка нині відбувається, є становлення сучасного суспільства як суспільства знань. Про прихід *knowledge economy* і *knowledge society* пишуть в англomовних виданнях; про рух до *Wissensgesellschaft* – в німецькомовних; франкомовні автори критично обговорюють концепт *capitalisme cognitif*. Соціальна думка відкрила перспективу входження в суспільство знань. Проте місце останнього в історичній стадіальності мислиться різними авторами по-різному [1; 2; 3].

Усвідомлення нетотожності знання й інформації, історичності інформації щодо знання, переорієнтація з інформації на знання були викликані неоднозначністю глобальних інформаційно-комунікативних процесів, наслідками яких разом з безумовним техніко-технологічним і економічним зростанням і споживчим благополуччям стали нові форми інформаційної залежності, несвободи, когнітивної нерівності.

Нову ситуацію зростання обсягів і швидкостей трансльованої інформації за відсутності можливостей її повноцінної рецепції й декодування осмислив І. Валлерстайн. На його думку, якість знань у сучасному суспільстві істотно погіршилася, а інформація перетворилася на “ексформацію” [4, с. 139]. Термін “ексформація” є опозицією термінові “інформація” і означає неминучу надмірність